

मोडी लिपी परिचय
आणि
ऐतिहासिक नमुना पत्रे

डॉ. मधुकर रामचंद्र कुलकर्णी

शक १९१३

इसवी १९९१

भारतीय इतिहास संकलन समिती, पुणे
प्रकाशन

ॐ

अडिनुडि लिडय
शुणि

उतिघाठिम उडिमावत्रे

मोडी लिपी परिचय
आणि ऐतिहासिक नमुना पत्रे

उं. प्र. उ. न. म. उ. घ. उ. म. श. णि

इतिहास विभाग, पुणे विद्यापीठ,
पुणे. ७

कलियुगाब्द ५०९३

शक १९१३

इसवी १९९१

भारतीय इतिहास संकलन समिती, पुणे
प्रकाशन.

मोडी लिपी परिचय आणि ऐतिहासिक नमुना पत्रे

- लेखक - डॉ. मधुकर रामचंद्र कुलकर्णी
४८६ नारायण पेठ, पुणे ४११ ०३०.
- प्रकाशक - डॉ. चिं. ना. परचुरे, कार्यवाह भारतीय इतिहास संकलन
समिती, ५२८/क शनिवार पेठ, पुणे - ३०
- मुद्रण स्थळ - प्रेसोग्राफ, ५२६ नारायण पेठ, पुणे ३०
- प्रकाशन तिथी शक १९१३ चैत्र शु. १५ शिवपुण्यतिथी
(कलियुगाब्द ५०९३) इसवी १९९१ मार्च ३०
- अक्षरजुळणी इन्स्टिट्यूट ऑफ टायपोग्राफिकल रिसर्च,
६४ बुधवार पेठ, पुणे-२
- © भारतीय इतिहास संकलन समिती, पुणे ३०.
- कार्यवाह, भारतीय इतिहास संकलन समिती,
५२८/क शनिवार पेठ, पुणे-३०
- मूल्य - रूपये पन्नास मात्र

अर्पण पत्रिका

मातोश्री

श्रीमती सीताबाई रामचंद्र कुलकर्णी

यांच्या स्मृतीस

सादर समर्पण

लेखक

अनुक्रमणिका

* पुरस्कार : डॉ. श्रीपती शास्त्री	सात
* भा. इ. सं. समिती - निवेदन : डॉ. चिं. ना. परचुरे	नऊ
* लेखकाचे मनोगत : डॉ. म. रा. कुलकर्णी	तेरा
* ऋणनिर्देश : डॉ. म. रा. कुलकर्णी	सोळा

भाग १ - मोडी लिपीचा उगम आणि विकास

* लिपीची आवश्यकता	१
* मोडी लिपीचा संक्षिप्त इतिहास	१
* मोडी लिपीचे उद्दिष्ट	२
* विविध वळणे व लेखन साहित्य	३
* इंग्रजी अंमलातील पाठ्यपुस्तक निर्मिती	३
* मोडी लिपीचा मुद्रणकलेत प्रवेश	४
* मोडी वाचनातील संभाव्य अडचणी	५
* मोडी मुळाक्षरे व बाराखड्या	५
* मोडी ऱ्हस्व दीर्घ व्यवस्था	९
* लपेटियुक्त लेखन पद्धती	१५
* लेखन वाचन-सराव	१८

भाग २ मोडी कागदपत्रांचे अंतरंग दर्शन

*- लेखन प्रशस्ती	३४
* कागदपत्र संग्रहांची ओळख	३८
* कागदपत्रांचे विवरणासह एकूण प्रकार	४२
* सांकेतिक लेखनपद्धती	४८
* शब्दसंक्षेप व्यवस्था	५२

* रेघी हिशेबाची समजूत	५८
* विविध कालगणना	६१
* मुद्रा आणि शिके	६७
* पत्रलेखनातील विविध मायने	७१

भाग ३ ऐतिहासिक आणि आधुनिक पत्रांचे नमुने

* मूळपत्रांचे आधार	७३
* ऐतिहासिक नमुना पत्रे	७३
* इतिहास संशोधकांची आणि ज्येष्ठ व्यक्तींची हस्ताक्षरे-उतारे	१५७

भाग ४ संकीर्ण

* ऐतिहासिक पत्रातील महत्त्वाचे शब्दार्थ	१८७
* संदर्भग्रंथ सूची	१९०

प्रा. डॉ. श्रीपति शास्त्री यांचा पुरस्कार

पुणे विद्यापीठाच्या इतिहास विभागातील माझे स्नेही डॉ. मधुकर रामचन्द्र कुलकर्णी यांनी लिहिलेले 'मोडी लिपी परिचय आणि ऐतिहासिक नमुना पत्रे' या अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या पुस्तक प्रकाशनाबद्दल मला अतीव आनंद होत आहे.

ज्या तत्परतेने डॉ. कुलकर्णी यांनी सातत्याने गेली काही वर्षे मोडी लिपीतील पत्रांचा अभ्यास चालविला आहे आणि त्याचबरोबर नव्या पिढीतील इतिहासाचे संशोधक, अभ्यासक व विद्यार्थी यांना शिकविण्याचा आणि साहाय्य करण्याचा उपक्रम सुरू ठेवला आहे तो खरोखरीच कौतुकास्पद आहे.

या पुस्तकाची हस्तलिखित प्रत मी पाहिली आहे. त्यामुळे विशेषतः नव्या अभ्यासकांना ऐतिहासिक मोडी कागदाचा अभ्यास करताना किती विविध प्रकारची माहिती आवश्यक असते, ती अधिकाधिक प्रमाणात देण्याचा डॉ. कुलकर्णी यांनी केलेला प्रयत्न तितकाच महत्त्वाचा आहे. त्यांचा हा प्रयत्न परिपूर्ण झाला आहे असे त्यांचेही म्हणणे नाही. पण या पुस्तकाच्या आधारे ऐतिहासिक मोडी लिपीतील बहुसंख्य पत्रे नव्याने पुढे आलेला अभ्यासक वाचू शकेल व त्याचा नीट अर्थही लावू शकेल हे निश्चित! या दृष्टीने मोडीलिपी संबंधीचे हे मराठी भाषेतील अधिक महत्त्वाचे पुस्तक मानावेच लागेल.

कोणतीही भाषा केवळ अक्षरसमुच्चय नसून ती एका समृद्ध संस्कृतीचा बहुमोल ठेवा असते. हा ठेवा लिपीच्या साहाय्याने अक्षरांच्या दृष्य चौकटीत बसविलेला असतो. त्या प्रमाणे भारताच्या मध्ययुगीन आणि विशेषतः मराठी इतिहासास उपयुक्त असा राजकीय-शासकीय व्यवहार, न्यायालयीन कागद, सावकारी किंवा जमीन जुमल्याच्या संबंधातील कागद कालनिर्णय इत्यादी अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक विषयांची जाण मोडी लिपीच्या अभ्यासाच्या आधारेच आकलन होऊ शकेल हे स्पष्ट आहे. देशातील आणि विशेषतः महाराष्ट्रातील अभिलेखागारांत आज मोडीलिपीतील ऐतिहासिक कागदपत्रे लाखोंच्या संख्येने नव्या अभ्यासकांची अजून वाट पाहत आहेत. त्यांच्या अभ्यासाने इतिहास आणि संस्कृतीत फार मोठी भर पडू शकणार आहे. अशा स्थितीत मोडी लेखक आणि वाचक यांची संख्या मात्र दिवसेंदिवस कमीच होत चालली आहे. ही संख्या वाढली नाही आणि नवे अभ्यासक पुढे सरसावले नाहीत तर इतिहासाच्या या साधनसामग्रीचा, काळाच्या ओघात नाश होणार आहे. नुकसान टाळावयाचे असेल तर मोडी लिपीला विशेषतः इतिहासविषयक जिज्ञासा असलेल्या लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचा असा प्रयत्न स्तुत्य मानून त्यास सर्वांचा पाठंबा आणि पुरस्कार आवश्यक आहे.

देशोधडीला लागलेले यहुदी लोक जेव्हां परत इस्त्रायलला पोहोचले तेव्हां त्यांनी प्रथम

आपली भाषा आणि हिब्रू लिपी यांचा पुनरुद्धार केला. आणि अत्यंत अभिमानाने तिला राष्ट्रभाषेची आणि लिपीची प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. अत्यंत अल्प काळात म्हणजे मोजक्याच दशकात त्यांनी राष्ट्रभाषा समृद्ध बनविली. जागतिक स्तरावर आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आत्मसात करावयाचे असेल तर ही हिब्रूभाषा आणि लिपी आज अवगत असणे अपरिहार्य झाले आहे. भाषा आणि लिपी यामध्ये जे प्रचंड सामर्थ्य असते ते ओळखणे हे जागृत समाजाचे कर्तव्यच असते.

ऐतिहासिक काळात विकसित होत होत आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचलेली ही मोडी लिपी आपल्या डोळ्यादेखत दुर्लक्षित होऊ देणे वा नष्ट होऊ देणे म्हणजे समाजाचे नष्टचर्यच मानावे लागेल. त्यामुळे होणारे नुकसान इतर कोणात्याच साधनांनी भरून येणार नाही. शैक्षणिक क्षेत्राची आजची स्थिती पाहता विद्यापीठे आणि संशोधन केन्द्रातून मोडी लिपीच्या अभ्यासाची आणि तत्संबंधित विविध पैलूंदी जवळ जवळ हकालपट्टी झालेली दिसते. या लिपीला इतिहास विषयक संशोधन क्षेत्रात जी सुप्रतिष्ठा आवश्यक आहे त्यापासून ती वंचित झालेली आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात वावरणाऱ्या अभ्यासकांचा आणि संशोधकांचाही तिच्याशी असलेला संबंध तुटला आहे. या बाबत राज्य सरकारे आणि विद्यापीठे काय योजना करतात याचा विचार बाजूस ठेवून समाजातील विविध संस्थांनी आणि घटकांनी या अभ्यासास पुन्हा चालना देण्याच्या दृष्टीने पाऊल उचलणे ही आज काळाची गरज आहे. अशा प्रयत्नामुळेच शासनाचेही लक्ष या विषयाकडे वेधून घेणे शक्य होईल.

या विचाराच्या पार्श्वभूमीवर डॉ. कुलकर्णी यांनी हे पुस्तक तयार करून जणू या विषयाचा श्रीगणेशाच केला आहे. वस्तुस्थितीत अत्यंत दुर्लक्षित पण तितक्याच महत्त्वाच्या या विषयाकरिता स्वतःस जवळ जवळ वाहवून घेऊन त्यांनी जे परिश्रम घेतले आहेत ते खरोखरीच अभिनंदनीय आहेत. त्याचबरोबर भारतीय इतिहास संकलन समितीने हे क्लिष्ट प्रकाशन कार्य स्वीकारून आर्थिक प्रश्नाचा कोणताही विचार न करता कर्तव्य भावनेने ते आपले मानले हे तितकेच स्तुत्य आहे. या दोघांच्या प्रयत्नामुळेच हे महत्त्वाचे पुस्तक आज उपलब्ध होत आहे.

डॉ. कुलकर्णी आणि भारतीय इतिहास संकलन समिती-पुणे या दोघांना या प्रकाशनावद्दल मी मनःपूर्वक धन्यवाद देतो आणि या इतिहास संशोधन क्षेत्रातील महत्त्वाच्या पुस्तकाचा उपयोग जिज्ञासू करून घेतील अशी अपेक्षा बाळगतो.

इतिहास विभाग, पुणे विद्यापीठ

श. १९९३ चैत्र शु. १५

शिवपुण्यतिथी

इ. १९९१, मार्च ३०

श्रीपति शास्त्री

भारतीय इतिहास संकलन समिती, पुणे

निवेदन

भारतीय इतिहास संकलन समितीच्या कार्यात प्रथमपासून रस घेणारे, डॉ. मधुकर रामचंद्र कुलकर्णी यांनी परिश्रमपूर्वक लिहिलेले 'मोडी लिपी परिचय आणि ऐतिहासिक नमुना पत्रे' हे इतिहास संशोधन क्षेत्रातील अभ्यासकांना अत्यंत उपयुक्त ठरणारे पुस्तक प्रकाशित करताना समितीस आज विशेष समाधान लाभत आहे.

वास्तविक हे प्रकाशन या पूर्वीच निदान २-३ वर्षे अगोदर प्रसिध्द होणे अवश्यक होते. पुण्याच्या पहिल्या इतिहासदिन प्रसंगी (श.१९८२/इ.१९०४) पुणे लेखाभिगार कार्यालयाने पुणे मराठी ग्रंथालयात दुर्मिळ मोडी-ऐतिहासिक कागदांचे प्रदर्शन भरविले होते. कै.आचार्य वि. प्र. लिमये यांच्या अध्यक्षतेखाली कै. डॉ. ग. ह. खरे आणि समितीचे कार्याध्यक्ष श्री. मोरोपंत पिंगळे, डॉ. रा. शं. वाळिंबे, डॉ. शां. भा. देव आणि प्रामुख्याने पुणे विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू डॉ. राम ताकवले यांचे उपस्थितीत या प्रदर्शनाचे उद्घाटन झाले होते. पुण्याच्या द्वितीय इतिहासदिन प्रसंगी (श. १९०५/इ. १९८३) इतिहास महर्षी कै. डॉ. ग.ह. खरे यांनी मोडी लिपीच्या अभ्यासवर्गाची व अध्ययनाची गरज व तिचे महत्त्व विशेष ठरावाच्या स्वरूपात प्रकट केले होते. या प्रसंगी डॉ. रा. शं. वाळिंबे अध्यक्षस्थानी होते. या प्रसंगी उभयतांनी महाराष्ट्राच्या इतिहास क्षेत्राचे होणारे नुकसान पोटतिडकीने व्यक्त केले होते. महाराष्ट्र राज्य शासनाला आणि इतिहाससंशोधन विषयक कार्य करणाऱ्या सर्व संस्थांना आणि अभ्यासकांना या ठरावात या संबंधीची कार्यवाही करण्याचे आवाहनही केले होते.

महाराष्ट्र शासनाच्या पुराभिलेखाभिगार विभागातर्फे मोडी लिपी शिकविण्यासाठी अभ्यासवर्ग चालविण्याची तयारी सुरू झाली होती. श. १९०६ (इसवी १९८४) मध्ये या विभागाने पुण्यात पहिला मोडी लिपी शिक्षणवर्ग आयोजित केला. त्यास उत्तम प्रतिसादही मिळाला. या वेळी विभागाकडून आवश्यक तो मजकूर टंकलिखित करून विद्यार्थ्यांना दिला होता. डॉ. म.रा. कुलकर्णी या प्रसंगी व्याख्याते म्हणून होतेच. पण त्यानंतर इतरत्र भरलेल्या मोडी लिपी शिक्षण वर्गात ३-४ स्थानी त्यांनी प्रत्यक्ष पाठ घेऊन मार्गदर्शन केले होते. पुणे, मुंबई, नगर इ. ठिकाणचे हे वर्ग यशस्वी झाले होते.

या वर्गामध्ये ऐतिहासिक मोडीलिपीच्या माहितीवर आधारलेल्या एखाद्या पुस्तकाची उणीव सर्वांनाच भासत होती. डॉ. कुलकर्णी यांना या उणीवेची अधिकच जाण झाली होती. त्यामुळे अशा पुस्तकाची तयारी करण्याचा विचार त्यांचे मनात बळावणे स्वाभाविकच होते. डॉ. कुलकर्णी यांनी श. १८८७ (इसवी १९६५) मध्ये भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे

मोडी लिपी परिचय आणि ऐतिहासिक नमुना पत्रे / दहा

सभासदत्व स्वीकारले . तेथे प्रा. ग.ह. खरे आणि श्री. माधवराव ओंकार यांचेशी त्यांचा संबंध वादू लागला. या दोघांच्या सहवासात पडेल ते काम करताना त्यांचे लक्ष हळूहळू मोडीतील कागदपत्रांचे वाचन करण्याकडे वळू लागले. इतिहास महर्षी तात्यासाहेब खरे आणि श्री. ओंकार यांच्या सततच्या आग्रहामुळे नव्या पिढीतील एक अभ्यासू मोडी-वाचक येथे तयार होऊ लागला.

पदव्युत्तर परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर मोडी कागदांच्या वाचनाकडे डॉ. कुलकर्णी यांचे अधिकच लक्ष वेधले गेले. डेक्कन महाविद्यालयाच्या इतिहास विभागात मोडी Scribe म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. डेक्कन महाविद्यालयातील सर्व म्हणजे १०० ही रुमाल त्यांनी वाचून काढले. भा. इ. सं. मंडळाच्या पाक्षिक सभेत मोडी लिपीतील कागदांवर आधारलेला 'खड्याची लढाई' हा निबंध त्यांनी सादर केला. स्वाभाविकच त्यांचा उत्साह वाढला.

श. १८९२ (इसवी १९७०) ते श. १९०६ (इसवी १९८४) या १४-१५ वर्षांनंतर श. १९०६ (इसवी १९८४) मध्येच संशोधक साहाय्यक या पदावर पुणे विद्यापीठातील इतिहास विभागात त्यांची नेमणूक झाली. तेथे ते एम्. फिलच्या वर्गास मोडी-लिपीचे पाठही देऊ लागले. येथेच त्यांनी 'नाना फडणीसाच्या प्रशासन व्यवस्थेखालील मराठी राज्यशासनाचे स्वरूप' हा प्रबंध डॉ. अ. रा. कुलकर्णी यांच्या मार्गदर्शनाने सादर केला व ते पीएच्. डी. झाले.

गेली काही वर्षे विद्यापीठाच्या कामाकरिता डॉ. कुलकर्णी यांचा पुणे येथील शासकीय दप्तखान्याशी दैनंदिन संबंध आला. येथील साधनांचा शोध घेताना भा. इ. सं. मंडळ व डेक्कन महाविद्यालयाप्रमाणेच येथील मोडी लिपीतील हजारो कागदांचे त्यांनी आजपर्यंत वाचन केले आहे. त्यामुळेच मोडी कागदांचा अभ्यास करताना कोणत्या विविध विषयातील ज्ञान अभ्यासकास गरजेचे आहे याची त्यांना पुरेपूर कल्पना आली. ऐतिहासिक मोडी पत्रातील लेखनपध्दती, ऋस्वदीर्घ पध्दती, कालगणना व तिथी, शिक्रे, मायने, मुद्रा, हिशेब, संक्षेप, शब्दार्थ, गूढार्थ, विशिष्ट खुणा इत्यादी वैशिष्ट्ये त्यांच्या परिचयाची झाली, विशेष म्हणजे या सर्वांच्या त्यांनी स्वतंत्रपणे नोंदी ठेवल्या. पर्यायाने त्यांचेकडून या पुस्तकाची परस्पर बरीच तयारी झाली. त्यांचे पेशवे दप्तखान्यातील दररोजचे वास्तव्य हेच या पुस्तकाच्या निर्मितीस प्रमुख कारण मानले तर ते योग्यच ठरेल.

महाराष्ट्राच्या सर्वस्पर्शी इतिहासलेखनाकरिता राज्यातील दप्तखान्यात आणि संशोधन संस्थांमध्ये दुर्लक्षित राहिलेल्या आणि स्पर्शी न झालेल्या लाखो ऐतिहासिक कागदांचे वाचन होणे अत्यावश्यक आहे. हे कागद प्रामुख्याने मोडी, फार्सी, देवनागरी आणि रोमन या लिप्यातील आहेत. सध्या मोडी आणि फार्सीचे जाणकार संख्येने अत्यंत कमी आहेत. हे कागद जसे महाराष्ट्र आणि इतर काही राज्यांच्या अभिलेखाभिगारात पडून आहेत; तसेच नेपाळ, पाकिस्तान, पोर्तुगाल, इंग्लंड, फ्रान्स इत्यादी देशांतूनही अभ्यासकांची वाट पाहात आहेत.

मोडी लिपी परिचय आणि ऐतिहासिक नमुना पत्रे / अकरा

राजस्थानमधील बिकानेर अभिलेखाभिगारातच सुमारे ४० कोटी कागद रुमालात बांधून पडले आहेत! अशा सर्व कागदांना मुक्त करून त्यातील राजनैतिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, शास्त्रीय माहितीच्या नोंदी घेतल्याशिवाय महाराष्ट्र संस्कृतीचा आणि इतिहासाचा मागोवा घेणे केवळ अशक्य आहे. या स्थितीत काही अंशाने का होईना बदल घडवा, विशेषतः नव्या अभ्यासकांना या पत्रांचे योग्य पध्दतीने सार्थ वाचन करता यावे व त्यामुळे घटना आणि वैशिष्ट्ये यांचे आकलन व्हावे या कल्पनेने भा. इ. संकलन समिती आणि डॉ. कुलकर्णी यांनी हे पुस्तक प्रकाशित करण्याचे निश्चित केले होते.

बदलत्या काळात मोडी लिपी व्यवहारात पुन्हा स्थान प्राप्त करेल अशी शक्यता आज तरी सांगता येत नाही. मात्र तिची विशिष्ट लकब, गती आणि वैशिष्ट्ये ध्यानात घेता ती पुढेही इतिहास संशोधनाच्या क्षेत्रात महत्त्वाची मानावीच लागेल. तिच्या वैशिष्ट्यामुळे तिच्या ऐतिहासिक काळातील महत्त्व यत्किंचितही कमी होऊ शकणार नाही. महाराष्ट्र संस्कृतीशी आणि इतिहासाशी असलेले तिचे अतूट नाते कोणास तोडता येणार नाही.

पुस्तकाचे प्रकाशन वर्ष-दोन वर्षे लांबणीवर पडले हे खरेच. मात्र त्यास अनेक तांत्रिक व व्यावहारिक अडचणी होत्या. भारतीय इतिहास संकलन समिती ही एखादी व्यवसायिक संस्था नाही. लोकाश्रय हा तिचा महत्त्वाचा आधार! हे काम थोडे रेंगाळले तरी ते पूर्ण व्हायलाच पाहिजे याचा आग्रह जर कोणी अखेरपर्यंत धरला असेल तर तो, पुणे विद्यापीठातील इतिहास विभागातील प्रपाठक डॉ. श्रीपती शास्त्री यांनीच होय. वास्तविक अर्वाचीन इतिहासाचे ते ज्येष्ठ अभ्यासक. स्व-कर्तृत्वाने त्यांना पुण्याच्या आणि महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात, सेवा व विचार चिंतनाच्या बळावर एक विशिष्ट स्थान प्राप्त झाले आहे. अभ्यास, कामाचा रगाडा आणि भ्रमंती यातूनही त्यांनी या विषयाकडे दुर्लक्ष होणार नाही आणि ते प्रकाशित होईलच याकरिता सर्व प्रकारची खटपट केली. त्यांचे मार्गदर्शन आणि साहाय्य या खेरीज हे पुस्तक प्रकाशित होणे अशक्यच होते. त्यांच्या ऋणातून इतिहास संकलन समिती आणि लेखक मुक्त होणे शक्य नाही. नव्हे दोघांची तशी इच्छाच नाही!

या पुस्तकाच्या तयारीपासून डॉ. कुलकर्णी यांचा भा. इ. सं मंडळाचे एक चिटणीस डॉ. गो. त्र्यं. कुलकर्णी यांचेशी सतत संपर्क होता. मोडी लिपी संबंधीच्या या पुस्तकाबाबत त्यांनी विशेष आस्था दर्शविली होती. त्यांनी पुस्तकाचे हस्तलिखित पाहून मनातील जे भाव व्यक्त केले ते असे “— हे हस्तलिखित मी काळजीपूर्वक चाळून पाहिले. इतिहास संशोधनाच्या क्षेत्रात पदार्पण करणाऱ्या प्रत्येक जिज्ञासूला मोडी लिपी उत्तम रीतीने आत्मसात करण्यास या पुस्तकाचा निश्चितच बहुमोल उपयोग होईल. डॉ. कुलकर्णी यांचे हे हस्तलिखित शक्य तितक्या लवकर पुस्तकरूपाने जरूर प्रसिद्ध झाले पाहिजे अशी मी शिफारस करेन”.

आता अपेक्षेप्रमाणे पुस्तक प्रकाशित झाल्यामुळे त्यांना विशेष आनंद होईल. समिती त्यांना मनःपूर्वक धन्यवाद देत आहे.

मोडी लिपी परिचय आणि ऐतिहासिक नमुना पत्रे / बारा

लिपिकार श्री. ल. श्री. वाकणकर यांचे समितीस वेळोवेळी मार्गदर्शन लाभले आहे. लिपी-शास्त्र हा तर त्यांचा आवडीचा विषय. 'इन्स्टिट्यूट ऑफ टायपोग्राफिकल रिसर्च' या संस्थेचे ते तंत्रविज्ञानाचे संचालक. पुस्तक तयार करताना त्यांनी अनेक बहुमोल सूचना केल्या. महत्त्वाचे संदर्भ उपलब्ध करून दिले. पुण्याच्या समितीचे पालकत्व जणू ते अंगिकारत आहेत. या संस्थेचेच संचालक श्री. मुकुंदराव गोखले, श्री. वसंतराव भट, आणि त्यांचे सर्व सहकारी यांच्या अथक योजनेमुळे पुस्तकास देखणे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. समिती त्यांच्या या मार्गदर्शनाबाबत कृतज्ञ आहे.

आरंभी ग्रंथाची मुद्रणप्रत तयार करण्याचे थोडे जिकीरीचे काम होते. समितीचे एक सेवानिवृत्त पण उत्साही कार्यकर्ते श्री. भालचंद्र गोपाळ ढमढेरे यांनी ते अत्यंत आपुलकीने आणि तत्परतेने करून दिले. ज्ञानविलास प्रेस व विकास एजन्सीच्या श्री. जोशी बंधूंनी लगोलग कागद उपलब्ध करून दिला आणि मुखपृष्ठाची छपाई करून दिली. प्रेसोग्राफचे संचालक श्री. प्रवीण जोशी यांनी मुद्रणाची जबाबदारी तितक्याच आपलेपणाने सांभाळली. मुखपृष्ठाकरिता राजा केळकर संग्रहालयाचे संचालक डॉ. रानडे यांचे बहुमोल सहकार्य लाभले. या सर्वांची इतिहास संकलन समिती ऋणी आहे.

केवळ मोडी कागदांचे प्रदर्शन भरवून किंवा ती संबंधीचे ठराव करून इतिहास संकलन समितीचे या बाबतीतील कार्य पूर्ण होणार नव्हते. याकरिता आवश्यक अशा ग्रंथाची निर्मिती करून देणे अधिक महत्त्वाचे होते. आज प्रकाशित होणारा हा ग्रंथ परिपूर्ण आहे असे समितीचे आणि ग्रंथकर्त्यांचेही म्हणणे नाही. तरीपण या प्रकाशनाने इतिहास संशोधनाच्या आणि प्रामुख्याने मोडी कागद वाचण्याच्या क्षेत्रात पुढे येणाऱ्या तरुण अभ्यासकांना या ग्रंथाचा उपयोग व्हावा. जेथे जेथे इतिहासाचे अभ्यास क्षेत्र असेल त्या सर्व संस्था, विद्यापीठे, महाविद्यालये इत्यादींनी याचा अधिकाधिक उपयोग करून घ्यावा आणि इतिहास संकलन समितीच्या कार्याला हातभार लावावा असे समितीचे आवाहन आहे.

डॉ. म.रा. कुलकर्णी यांचे आभार मानणे, ते आमच्यातीलच असल्याने, त्यांना रुचणार नाही. तरीपण त्यांच्या सततच्या आणि अभ्यासपूर्ण परिश्रमामुळेच आज समिती हे पुस्तक सादर करू शकत आहे. डॉ. कुलकर्णींनी त्यांच्या स्वर्गीय आईच्या स्मृतीस हे पुस्तक अर्पण केले आहे. त्यांच्या मातेच्या पुण्यस्मृतीस विनम्र आदरांजली वाहून या निवेदनास पूर्ण विराम देणे उचित!

कलियुगाब्द ५०९३

शक. १९१३ चैत्र शु. १५ शिवपुण्यतिथी

इसवी १९९१ मार्च ३०.

चिं. ना. परचुरे

कार्यवाह

लेखकाचे मनोगत

इतिहासप्रेमी, जिज्ञासू अभ्यासक आणि विशेषतः इतिहास विषयात पदव्युत्तर संशोधन करू इच्छणाऱ्या एम्. फिल्. आणि पीएच्. डी च्या विद्यार्थ्यांना 'मोडी लिपी परिचय आणि ऐतिहासिक नमुना पत्रे' हे पुस्तक सादर करताना मला विशेष आनंद होत आहे.

आज इतिहास संशोधनाच्या क्षेत्रात प्रवेश करू पाहणाऱ्यास मोडी लिपीचे समग्र ज्ञान करून देणारे एकही पुस्तक उपलब्ध नाही. मराठ्यांच्या इतिहासाची मूळ अस्सल अप्रसिध्द साधने पाहावयाची, सखोल अभ्यासावयाची तर मोडी तिच्या विविध लपेट्यांसह उत्तम प्रकारे आत्मसात करण्याखेरीज तरणोपायच नाही. अशा पुस्तकाअभावी विद्यार्थ्यांची जी कुचंबणा होत होती ती या प्रकाशनाने बहुतांशी निश्चित दूर होईल असा विश्वास वाटतो. या पुस्तकाच्या मदतीने कोणीही जिज्ञासू व्यक्ती घरबसल्या उत्तम प्रकारे मोडीलिपीचे ज्ञान मिळवू शकेल किंवा छंद म्हणून जोपासू शकेल.

सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वी म्हणजे श. १८७२ (इसवी १९५०) मध्ये शालेय अभ्यासक्रमात असलेली मोडी लिपी अनावश्यक तसेच कालबाह्य ठरविली गेली. परिणामतः अभ्यासक्रमातून ती रद्द करण्यात आली. यामुळे नव्या पिढीस या ऐतिहासिक लिपीचा सहजी परिचय होण्याची संधीच नष्ट झाली; आणि आता तर मोडी लिपी विस्मृतीच्या पडद्याआड जाणार नाही नां? अशी भीती वाटण्याजोगी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

ही लिपी तेराव्या शतकाच्या प्रारंभापासून ते विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत म्हणजे सुमारे ७०० वर्षे प्रामुख्याने शासकीय यंत्रणेत आणि लोकव्यवहारात रूढ होती. केवळ महाराष्ट्राच्या भूप्रदेशातच नव्हे तर हिंदुस्थानातील ज्या ज्या प्रांतात मराठ्यांची सत्ता पोहोचली होती आणि स्थिरावलेली होती अशा बडोदे, इंदूर, ग्वाल्हेर इत्यादी केन्द्रस्थानी, तसेच दक्षिणेतील तंजावर, म्हैसूर आदी ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर मोडी लिपीतील ऐतिहासिक साधने आढळतात. मराठी साम्राज्य हिंदुस्थानातील बहुतेक प्रांतातून पसरलेले होते. अशा प्रत्येक राज्यात आता शासकीय दस्तखाने स्थापन करण्यात आले आहेत. येथील संग्रहालयातून अक्षरशः कोट्यावधी संख्येने कागदपत्रे जतन करून ठेवण्यात आली आहेत. या शिवाय खाजगी संशोधन संस्था आणि व्यक्तिगत संग्रह यांच्याकडील कागदपत्रांची संख्याही जवळजवळ तेवढीच भरेल. येवढे मोठे ज्ञानभांडार वाचकांची, अभ्यासकांची वाट पाहत आहे. पूर्वीप्रमाणे सरसकट सर्वांनी मोडी शिकणे आज कालबाह्य ठरले असले तरी इतिहास शिक्षक, पदव्युत्तर संशोधन करू इच्छिणारे आणि संशोधनात विशेष रस घेणाऱ्यांनी तरी किमान ही लिपी उत्तम प्रकारे आत्मसात करणे जरूर आहे. दुर्दैवाने अशी मोडी-शिक्षणाची सोय मात्र स्थिर स्वरूपात कोटेही अस्तित्वात नाही.

मोडी लिपी परिचय आणि ऐतिहासिक नमुना पत्रे / चौदा

या दृष्टीने गेल्या काही वर्षात भारतीय इतिहास संकलन समिती, पुणे विद्यापीठ-इतिहास विभाग आणि प्रामुख्याने महाराष्ट्र शासनाचा पुराभिलेख विभाग यांनी काही पाऊले उचललेली दिसून येतात. संकलन समितीने पुणे महानगराच्या द्वितीय इतिहासदिन प्रसंगी मोडी लिपी शिक्षणाची आवश्यकता प्रतिपादन करणारा ठराव मान्य करून घेतला आणि महाराष्ट्र शासनापर्यंत नेऊन पोहोचविला होता. पुणे विद्यापीठाच्या इतिहास विभागाने 'मोडी लिपी परिचय' हा विषय आवश्यक मानून त्याचा एम्. फिल्. च्या अभ्यासक्रमात समावेश केला. महाराष्ट्र शासनाच्या मुंबई व पुणे येथील लेखाविभागाच्या विद्यमाने तीन-चार वर्षे ठराविक मुदतीचे मोडी प्रशिक्षण वर्ग पुणे, मुंबई, नगर इत्यादी ठिकाणी चालविण्यात आले. या विविध उपक्रमांमुळे महाराष्ट्र राज्यात या विषयाला विशेष चालना मिळाली.

उपर्युक्त वर्गातून शिकवीत असताना या संबंधीच्या पाठ्यपुस्तकाची विशेष उणीव भासत असे. लिपी परिचय करून देत असताना विद्यार्थी आणि प्रामुख्याने तरूण संशोधक यांना, ऐतिहासिक कागद हाताळत असताना उपयोगी पडणारी महत्त्वाची अवांतर माहिती घावी आणि विद्यार्थ्यांस प्रस्तुत विषयाची गोडी लागावी व ती वाढावी या विचाराने या ग्रंथ रचनेला चालना मिळाली.

कै. इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे यांचे पासून ते ज्येष्ठ इतिहास संशोधक कै. डॉ. ग. ह. खरे यांचेपर्यंत मोडीतील अस्सल साधने प्रसिद्ध करण्याची परंपरा निर्माण झाली. त्या योगे ऐतिहासिक क्रम लक्षात येतो आणि तत्कालीन भाषेचा परिचय होतो. तथापि नव्याने मोडी शिकणाऱ्यास या उपक्रमाचा काहीच उपयोग होत नाही. महाराष्ट्र शासनाच्या पुराभिलेख विभागाने मात्र या बाबतीत एक पाऊल पुढे टाकले आहे. 'ऐतिहासिक व्यक्तींच्या हस्ताक्षर-युक्त पत्रांचा संग्रह', 'Illustrative Modi Documents' आणि 'शिवछत्रपतींच्या पत्रांचे प्रतिरूप दर्शन' ही पुस्तके या विभागाने प्रसिद्ध केली. या पुस्तकातून मूळ मोडीलिपीतील पत्र आणि शेजारी त्याचा बालबोधी तर्जुमा (लिप्यंतर) दिलेला असल्याने अभ्यासकांची आणि जिज्ञासूंची मोठीच सोय झाली आहे. तथापि नव्याने मोडी शिकणाऱ्यास या ही पुस्तकांचा फारसा उपयोग होत नाही. या वस्तुस्थितीमुळे कल्पनेत असणारे पुस्तक प्रत्यक्षात आणण्यास मला बराच वाव मिळाला.

या पुस्तकाची कल्पना मनात बरेच दिवस रेंगाळत राहिली तरी प्रत्यक्ष कामास दि. २५ डिसेंबर १९८६ (श. १९०८ मार्गशीर्ष व. ९) रोजी मी प्रारंभ केला. आणि ४ एप्रिल १९८७ (श. १९०९ चैत्र शु. ६) रोजी कच्ची प्रत तयार झाली. पुणे लेखाभिगारात या करिता उपयुक्त पत्रांचा शोध घेत असताना इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी दिलेल्या सुमारे ८० ऐतिहासिक पत्रप्रकारांपेक्षा कितीतरी अधिक प्रकार प्रत्यक्षात आढळून आले. कै. प्रा. ग. ह. खरे यांनी मराठी विश्वकोश खंड ९-पृ. १८९ वर काही पत्रप्रकार दिले आहेत. हे सर्व प्रकार आणि नव्याने लक्षात आलेल्या पत्र प्रकारांची मिळून एकूण संख्या १३५ पर्यंत जाते. हे एवढेच

मोडी लिपी परिचय आणि ऐतिहासिक नमुना पत्रे / पंधरा

पत्रप्रकार आहेत असे मात्र नाही. ज्या रुमालांच्या सूची झालेल्या नाहीत असे अक्षरशः हजारो रुमाल पुणे लेखाभिगारात आहेत. ते सर्व पाहणे केवळ अशक्य वाटल्यावरून हे काम आवरते घेतले. पुस्तकात समाविष्ट केलेले पत्रांचे नमुने नव्या अभ्यासकाची जिज्ञासा निश्चित जागृत करतील असा विश्वास वाटतो.

दुसऱ्या टप्प्यात प्रत्येक पत्रांचे बालबोधी लिप्यंतर तयार केले. प्रारंभी या सर्व पत्रप्रकारांचा समावेश करावा अशी कल्पना होती; पण लिप्यंतराच्या तीन फायली गच्च भरल्या. पृष्ठसंख्येची मर्यादा, प्रकाशनाचा एकूण खर्च आणि प्रतीची किंमत हे सर्व लक्षात घेऊन तडजोड करावीच लागली. सर्व पत्रप्रकारांचे केवळ विवरण देऊन निवडक २५ पत्रांचा सादर ग्रंथात समावेश करण्याचा मध्यम आणि व्यवहारी मार्ग स्वीकारावा लागला.

निवडक पत्रे प्रथम वाचण्यास सुलभ, नंतर लपेटादार व अखेरीस वाचण्यास कठीण या क्रमाने घेतली आहेत. त्या दृष्टीने पत्र क्रमांक ५, ६, ११, १२, १६ व १७ विशेष महत्त्वाची आहेत.

ग्रंथ रचनेच्या तिसऱ्या टप्प्यात संशोधकांना उपयुक्त अशी अवांतर माहिती दिली आहे. त्यात विविध कालगणना आणि त्यांचे परस्पर संबंध, रेघी हिशेबी पद्धती, जमीन मोजणी परिमाणे, वस्तू परिमाणे, महत्त्वाचे शब्दार्थ, शब्दसंक्षेप इत्यादी महत्त्वाचे विषय अंतर्भूत केले आहेत. शेवटी इतिहास संशोधक आणि काही ज्येष्ठ व्यक्तींची हस्ताक्षरे आणि मोडी उतारे सादर केले आहेत. ती नव्या अभ्यासकास सरावाकरिता निश्चित उपयुक्त ठरतील.

मोडी लिपी परिचयावरील हे पहिलेच पुस्तक. त्याच्या रचनेत आवश्यक ते सर्व विषय आले असतीलच असे नाही. काही त्रुटी भासणे शक्य आहे. वाचकांनी त्या संबंधीचे अभिप्राय अवश्य कळवावेत. म्हणजे पुढील आवृत्तीत त्यांचा विचार करता येईल.

प्रस्तुत पुस्तकाकरिता प्रकाशक उपलब्ध होणे तसे अवघडच होते. डॉ. प्रा. श्रीपती शास्त्री यांच्या मध्यस्थीने हे काम सुकर झाले; आणि भारतीय इतिहास संकलन समितीने ही अवघड जबाबदारी आनंदाने स्वीकारली. आपुलकीच्या जिद्दाळ्याने समितीने हे काम तत्परतेने पूर्णत्वास नेले म्हणूनच आज हे पुस्तक वाचकांसमोर सादर होत आहे. समितीने केलेल्या सहकार्याबद्दल तिचे आभार मानण्यापेक्षा तिच्या ऋणातच राहाणे मला अधिक आवडेल!

कलियुगाब्द ५०९३

शक. १९१३ चैत्र शु. १५ शिवपुण्यतिथी

म. रा. कुलकर्णी

इसवी १९९१ मार्च ३०.

ऋणनिर्देश

‘मोडी लिपी परिचय आणि ऐतिहासिक नमुना पत्रे’ या पुस्तकाची जुळणी करताना मला अनेकांचे सहकार्य आणि मार्गदर्शन लाभले आहे. ग्रंथप्रकाशन प्रसंगी या सर्व सहकाऱ्यांचे स्मरण होणे स्वाभाविकच आहे.

प्रस्तुत ग्रंथात समाविष्ट केलेली ऐतिहासिक नमुना पत्रे ही पुणे लेखाभिगाराच्या संग्रहातून निवडलेली आहेत. ती प्रकाशित करण्याकरिता महाराष्ट्र शासनाच्या मुंबई लेखाभिगाराचे मा. संचालक यांनी तत्परतेने अनुज्ञा दिली. या पत्रांची निवड करताना पुणे लेखाभिगारातील अधीक्षक मा. श्री. सू. ज्ञा. शिंदे, त्यांचे सहकारी श्री. भट आणि कार्यालयीन सेवकवर्ग यांनी मला अत्यंत आत्मीयतेने सर्वतोपरी सहकार्य केले आहे. भा. इ. सं. मंडळाचे चिटणीस डॉ. गो. त्र्यं. कुलकर्णी यांनी इतिहास संशोधनाच्या कामात या ग्रंथाचे महत्त्व जाणून आपला अभिप्राय दिला. या सर्वांची मी कृतज्ञतेने जाणीव ठेवतो.

या पुस्तकाच्या अखेरीस काही इतिहास संशोधक, समाजधुरीण, यांच्या स्वाक्षरीयुक्त हस्ताक्षरांचे (मजकूर) नमुने दिले आहेत, याचे संकलन करताना मिरजेच्या ‘कै. वासुदेवशास्त्री खरे स्मृतिमंदिर’ याचे कार्यवाह श्री. आगाशे, महाराष्ट्रातील ज्येष्ठ फार्सी अभ्यासक डॉ. सेतुमाधवराव पगडी, पुण्यातील ज्येष्ठ इतिहास संशोधक श्री. य. न. केळकर, डेक्कन कॉलेजचे निवृत्त प्रा. डॉ. मुजुमदार, श्री. र. वा. पाळंदे इत्यादी इतिहास अभ्यासकांचे मला बहुमोलाचे साहाय्य झाले आहे. त्यांना मनःपूर्वक धन्यवाद.

प्रस्तुतची मुद्रण प्रत काळजीपूर्वक तपासून प्रा. कृ. श्री. अर्जुनवाडकर आणि सौ. अंजली निलंगेकर यांनी उपयुक्त सूचना केल्या. त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. टायपोग्राफिकल रिसर्व इन्स्टिट्यूट आणि प्रेसोग्राफ यांना मनःपूर्वक धन्यवाद.

लेखक